

ΟΔΗΓΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η. Κουρλιούρος
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

1. Εισαγωγή

Οι πανεπιστημιακές εργασίες είναι πολλών ειδών ανάλογα με τον σκοπό για τον οποίο εκπονούνται. Κάθε πανεπιστημιακή εργασία έχει τις δικές της ιδιαίτερες απαιτήσεις που απορρέουν από τον χαρακτήρα της. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένοι γενικοί **κανόνες επιστημονικής συγγραφής** που πρέπει να τηρούνται σε **κάθε** πανεπιστημιακή εργασία ανεξαρτήτως είδους. Το κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται ειδικότερα στη συγγραφή μιας **φοιτητικής εργασίας** που εκπονείται στο πλαίσιο ενός μαθήματος, παρότι πολλά σημεία του έχουν εφαρμογή και σε άλλα είδη επιστημονικών εργασιών όπως πχ άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά και σε πρακτικά συνεδρίων, μονογραφιών, πτυχιακών εργασιών, κλπ.

2. Κατανόηση του θέματος της εργασίας και μελέτη του βιβλιογραφικού υλικού

Πρώτη και βασική προϋπόθεση μιας καλής εργασίας, είναι να κατανοήσουμε απόλυτα το **θέμα της** σε όλες του τις πτυχές –φανερές και υπονοούμενες. Δηλαδή να κατανοήσουμε τι ακριβώς ζητάει η εργασία, σε ποια συγκεκριμένα ερωτήματα πρέπει να απαντήσουμε, ποιες πτυχές του θέματος ή ποια προβλήματα πρέπει να διερευνήσουμε προκειμένου να προβούμε σε μια συστηματική ανάλυση και παρουσίασή τους.

Ο καθηγητής μαζί με το θέμα της εργασίας δίνει συνήθως και μια **βιβλιογραφία βάσης** που πρέπει να μελετήσουμε **απαραιτήτως**. Ωστόσο, είναι σκόπιμο να αναζητούμε μόνοι μας **συμπληρωματική βιβλιογραφία** στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου, σε άλλες επιστημονικές βιβλιοθήκες ή/και στο διαδίκτυο. Η αναζήτηση βιβλιογραφίας αποτελεί μέρος της μαθησιακής διαδικασίας. Το υλικό αυτό θα πρέπει να το **μελετήσουμε σε βάθος** και να **αφομοιώσουμε δημιουργικά** όλα τα βασικά του σημεία. Καλό θα είναι κατά τη μελέτη μας να κρατάμε αναλυτικές **σημειώσεις** που θα μας βοηθήσουν στην τελική σύνθεση και συγγραφή της εργασίας μας. Πρέπει να προσπαθούμε στις σημειώσεις αυτές να χρησιμοποιούμε τα δικά μας λόγια –πράγμα που αποτελεί ένα πρώτο «φιλτράρισμα» των προσλαμβανόμενων γνώσεων μέσα από τη δική μας εκφραστική δυνατότητα. Οι σημειώσεις αυτές θα περιέχουν τα βασικά σημεία της επιχειρηματολογίας του μελετώμενου έργου, δικές μας κρίσεις και απόψεις που δημιουργήθηκαν κατά τη μελέτη του έργου αυτού, κλπ.

3. Συλλογή και επεξεργασία δεδομένων

Είναι πιθανόν η εργασία να απαιτεί εκτός από θεωρητικές/βιβλιογραφικές γνώσεις και συλλογή διάφορων ποσοτικών ή ποιοτικών δεδομένων (στοιχείων). Τα στοιχεία μπορεί να είναι **δευτερογενή** ή/και **πρωτογενή**. Τα δευτερογενή στοιχεία είναι αυτά που βρίσκουμε έτοιμα, (πχ σε στατιστικά έντυπα, σε δημοσιευμένες μελέτες, βιβλία, άρθρα, κλπ) και που δεν έχουμε παρά να τα ανασύρουμε και να τα αξιοποιήσουμε για τους σκοπούς της δικής μας εργασίας.¹ Τα πρωτογενή στοιχεία είναι αυτά που πρέπει να συλλέξουμε –παράξουμε μόνοι μας με έρευνα πεδίου. Τα στοιχεία αυτά μπορεί να είναι είτε ποσοτικά δεδομένα που συλλέγουμε με τη βοήθεια αυστηρά δομημένου ερωτηματολογίου σε επιλεγμένο δείγμα πληθυσμού, είτε στοιχεία που αποκτούμε με συμμετοχική παρατήρηση, με ημι-δομημένες συνεντεύξεις, με διερεύνηση-ερμηνεία αρχείων και με άλλες ποιοτικές τεχνικές έρευνας.

Τα εμπειρικά δεδομένα μας θα πρέπει να τα οργανώσουμε, να τα ταξινομήσουμε, να τα αναλύσουμε και ερμηνεύσουμε με τέτοιο τρόπο ώστε αυτά –σε σύνδεση με το θεωρητικό υπόβαθρο που έχουμε αποκτήσει από τη μελέτη και δημιουργική αφομοίωση του βιβλιογραφικού μας υλικού– να δίνουν απαντήσεις στα ερωτήματα του θέματος της εργασίας μας. Η απλή παράθεση και ταξινόμηση στοιχείων **δεν αποτελεί αυτοσκοπό** σε μια επιστημονική εργασία. Το ζητούμενο είναι η οικοδόμηση μιας **αποδεικτικής διαδικασίας** κατά την οποία τα στοιχεία τεκμηριώνουν τις θέσεις και απόψεις μας (ή τις θεωρητικές μας υποθέσεις) αναφορικά με τα ερωτήματα του θέματος της εργασίας μας. Συνεπώς, το υλικό το οποίο θα συγκεντρώσουμε από τη μελέτη μας (τόσο το βιβλιογραφικό όσο και το εμπειρικό), θα πρέπει να το **οργανώσουμε, ταξινομήσουμε και ερμηνεύσουμε με βάση τα ερωτήματα και τις επιμέρους πτυχές** που έχει το θέμα που μας δόθηκε. Πολύ σημαντικό είναι

¹ Εννοείται πως η χρήση τέτοιων δευτερογενών στοιχείων θα πρέπει να συνοδεύεται πάντα από αναφορά στις πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν.

να **αξιολογήσουμε** τι είναι ουσιώδες και τι όχι, ποιο μέρος από το συγκεντρωμένο όγκο του υλικού θα αξιοποιήσουμε και ποιο θα παραβλέψουμε κατά τη συγγραφή της εργασίας.

4. Βασικοί κανόνες και διάρθρωση της γραπτής εργασίας

Η καλή πανεπιστημιακή εργασία πρέπει να υπακούει στους ακόλουθους βασικούς κανόνες:

Τέσσερις βασικοί κανόνες για μια σωστή ακαδημαϊκή γραπτή εργασία

1^{ος} Διαβάστε προσεκτικά την εκφώνηση της εργασίας

Όποια μορφή και αν έχει ο τίτλος, πριν ξεκινήσετε να γράφετε θα πρέπει να είστε απόλυτα σίγουροι για το τι ζητά η εργασία και ποια γνωστικά αντικείμενα καλύπτει. Δώστε λίγο χρόνο στη κατανόηση του τίτλου, εντοπίστε τα κύρια ζητούμενα, και κατανοήστε τις διάφορες πτυχές της εκφώνησης.

2^{ος} Αναπτύξτε την απάντησή σας με δικά σας λόγια

Είναι θεμελιακή αρχή να αναπτύξετε την εργασία σας με δικά σας λόγια και όχι επαναλαμβάνοντας εκφράσεις, παραγράφους ή προτάσεις που είναι ήδη διατυπωμένες. Γνωρίζετε ότι η αντιγραφή ισοδυναμεί με αποτυχία. Οι σκέψεις σας θα αναπτυχθούν πολύ καλύτερα εάν ακολουθήσετε τα δικά σας λόγια και τις δικές σας εκφράσεις. Χρησιμοποιείστε τα επιχειρήματά σας και τις σκέψεις σας με ένα δομημένο τρόπο. Εάν θέλετε να προσθέσετε μια παράγραφο, ή σκέψεις άλλου συγγραφέα, τότε θα πρέπει να αναφέρετε το όνομά του και τη πηγή της πληροφορίας μέσα στο κείμενό σας, αλλά και στη βιβλιογραφία.

3^{ος} Απαντήστε με ακρίβεια στο θέμα που σας έχει δοθεί

Είναι πολύ σύνθητες (...) ο φοιτητής να μην καταλάβει με ακρίβεια το τι ζητά η γραπτή εργασία. Διαβάστε με προσοχή τον τίτλο και σιγουρευτείτε για τις απαντήσεις που θα πρέπει να δώσετε. Οι τίτλοι των γραπτών εργασιών (...) είναι πολλών ειδών. Άλλες φορές παραπέμπουν στο υλικό που έχετε μελετήσει σε συνδυασμό με βιβλιογραφία, άλλες φορές σε σύνολο δραστηριοτήτων με συνδυασμό στατιστικών πινάκων, άλλες φορές σε σύνθεση διαφόρων απόψεων με αναφορά σε παράλληλα κείμενα κ.α.

4^{ος} Παρουσιάστε συνεκτικά το υλικό σας

Τις περισσότερες φορές οι τίτλοι των γραπτών εργασιών σας παραπέμπουν σε περισσότερες από μία πηγές. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να κάνετε μια σύνθεση από το υλικό που έχετε μελετήσει - ενδεχομένως και άλλο υλικό - και να δώσετε μια δομημένη απάντηση. Να θυμάστε ότι ο καθηγητής σας θα αξιολογήσει και άλλες εργασίες. Για να το κάνει σωστά θα πρέπει κάθε φορά να ξεκινά από την εισαγωγή του κειμένου. Το κείμενο λοιπόν θα πρέπει να ακολουθεί μια λογική σειρά, η οποία θα επεξηγεί και θα οδηγεί τον αναγνώστη της εργασίας στους δικούς σας συλλογισμούς. Όσο πιο εύκολα καταλάβει τη δομή και οργάνωση του κειμένου σας, τόσο πιο θετική θα είναι η προσέγγισή του στην αξιολόγηση της γραπτής σας εργασίας.

Πηγή: Λεοντίδου, Α. Τ. Καγιαλής, Α. Κόκκος, Α. Λιοναράκης, Α. Πετροπούλου, Β. Χατζηνικήτας, 2006. Οδηγίες για τις γραπτές εργασίες. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Η διάρθρωση μιας γραπτής πανεπιστημιακής εργασίας έχει κατά σειρά ως εξής:

Εξώφυλλο: Αναγράφονται κατά σειρά από πάνω προς τα κάτω: Όνομα Πανεπιστημίου, Σχολής και Τμήματος. Από κάτω αναγράφεται το μάθημα στα πλαίσια του οποίου εκπονείται η γραπτή εργασία και στη συνέχεια το εξάμηνο. (Στην περίπτωση μεταπτυχιακής εργασίας αναγράφεται και ο τίτλος του ΠΜΣ). Στη μέση περίπου της σελίδας αναγράφεται ο τίτλος της εργασίας και αμέσως από κάτω το ονοματεπώνυμο του/της φοιτητή/τριας. Στο κάτω μέρος της σελίδας αναγράφεται η πόλη και το έτος εκπόνησης της εργασίας.

Πίνακας περιεχομένων: Εδώ αναφέρονται οι τίτλοι όλων των κεφαλαίων και των υποκεφαλαίων με ένδειξη του αριθμού σελίδας από την οποία αρχίζει το καθένα. Ο πίνακας περιεχομένων αποτελεί το «πλάνο» της εργασίας που βοηθά να ξεκαθαρίσουμε στο μυαλό μας τι θέλουμε να κάνουμε στην εργασία μας, να βάλουμε τις ιδέες μας σε μια τάξη και να καταλάβουμε αν έχουμε σαφείς ιδέες.

Εισαγωγή: Σκοπός της εισαγωγής είναι να ενημερώσει προκαταρκτικά τον αναγνώστη για το στόχο της εργασίας μας, δηλαδή για το ζήτημα, το ερώτημα ή το πρόβλημα με το οποίο ασχολείται. Η εισα-

γωγή αναφέρεται ακόμα στη μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε, στο πλάνο ανάπτυξης καθώς και στη διάρθρωση της εργασίας. Σε σύγκριση με το κυρίως σώμα της εργασίας η εισαγωγή δεν χρειάζεται να είναι εκτεταμένη.

Κύριο μέρος: Το κύριο μέρος της εργασίας αποτελείται από κεφάλαια στα οποία παρουσιάζονται και αναπτύσσονται οι σκέψεις, τα επιχειρήματα και οι απόψεις που συμβάλλουν στο σκοπό της εργασίας. Το κάθε κεφάλαιο πρέπει να είναι αριθμημένο κατά το δεκαδικό σύστημα αρίθμησης (πχ κεφ. 1) και μπορεί να χωρίζεται σε υποκεφάλαια (πχ 1.1., 1.2., κλπ) και εδάφια (πχ 1.1.1, 1.1.2., 1.2.1., 1.2.2., κλπ). Τα κεφάλαια, υποκεφάλαια και εδάφια πρέπει να φέρουν σαφή τίτλο που να ανταποκρίνεται στο περιεχόμενό τους. Τυχόν πίνακες, διαγράμματα ή χάρτες πρέπει επίσης να φέρουν τίτλο και να αριθμούνται με συνεχή αρίθμηση. Στο κάτω μέρος του πίνακα, του διαγράμματος ή του χάρτη πρέπει να αναγράφουμε την πηγή από όπου αντλήσαμε τα απεικονιζόμενα στοιχεία. Πίνακες, διαγράμματα ή χάρτες δευτερεύουσας ή συμπληρωματικής σημασίας ως προς το κύριο θέμα της εργασίας, συγκεντρώνονται και τοποθετούνται σε παράρτημα στο τέλος της εργασίας.

Εννοείται ότι το κείμενο της εργασίας μας δεν συνίσταται σε μία μηχανιστική συρραφή αποσπασμάτων από τη βιβλιογραφία που μελετήσαμε ή σε μια απλή παράθεση εμπειρικών στοιχείων, αλλά στην **κριτική ανάλυση και επεξεργασία** του θέματος και την ερμηνεία των προς διερεύνηση φαινομένων. Με άλλα λόγια, μια πανεπιστημιακή εργασία δεν στοχεύει στη σωρευτική παράθεση γνώσεων και πληροφοριών, αλλά αποτελεί **δημιουργική ανασύνθεση** του βιβλιογραφικού υλικού και των λοιπών στοιχείων έτσι ώστε να καταδεικνύεται η **γονιμοποιός αφομοίωση** αυτών που μελετήσαμε και η **αυτόνομη ανάπτυξη της δικής μας επιχειρηματολογίας και κριτικής ή συγκριτικής σκέψης**. Σχετίζεται δηλαδή με την ικανότητα να εντοπίζουμε τα επιμέρους ζητήματα, να τα αντιμετωπίζουμε μεθοδικά και να εκθέτουμε με απόλυτη σαφήνεια και αυστηρότητα την επιχειρηματολογία μας. Είναι απολύτως απαραίτητο να αποφεύγουμε τη χρήση **εκφράσεων-κλισέ** από τη βιβλιογραφία που έχουμε μελετήσει, αλλά να χρησιμοποιούμε πάντα τα δικά μας εκφραστικά μέσα. Στις περιπτώσεις που παραθέτουμε απόψεις ή στοιχεία από τη βιβλιογραφία, ακόμα και με τα δικά μας λόγια (παραφράση), πρέπει πάντα να κάνουμε τη σχετική **βιβλιογραφική αναφορά** (βλ. παρακάτω) διότι διαφορετικά διαπράττουμε **λογοκλοπή** – ένα σοβαρότατο παράπτωμα στον πανεπιστημιακό χώρο, που συνεπάγεται a-priori την απόρριψη της εργασίας.

Πριν αρχίσουμε να γράφουμε το κύριο μέρος της εργασίας μας είναι αναγκαίο να φτιάξουμε ένα **προσχέδιο**, δηλαδή ένα σκελετό που θα περιέχει βασικά σημεία και μια πρώτη διάρθρωση της εργασίας κατά ευρείες θεματικές ενότητες ή κεφάλαια. Το προσχέδιο αυτό είναι δυνατόν να αλλάξει κατά την πορεία της εργασίας. Παρόλα αυτά, είναι απολύτως αναγκαίο γιατί βοηθά να αποσαφηνίσουμε εξ αρχής τις σκέψεις και τα επιχειρήματά μας.

Η ανάπτυξη της εργασίας πρέπει να διακρίνεται για την **αλληλουχία και τη συνέπεια των συλλογισμών**, όπως και για την **πληρότητα, λογικότητα και δύναμη των επιχειρημάτων**. Η αφήγηση πρέπει να ακολουθεί μια λογική εξέλιξη με αρχή, μέση και τέλος. Γενικά, η πιο πρόσφορη και κατανοητή λογική σειρά είναι αυτή που οδηγεί από το απλό στο περισσότερο σύνθετο (ή, με επιστημολογικούς όρους, από το γενικό και αφηρημένο στο ειδικό και συγκεκριμένο). Κατά την ανάπτυξη του κειμένου της εργασίας δεν πρέπει να υπάρχουν λογικά κενά και άλματα, αλλά ούτε και αλληλοεπικαλύψεις. Δεν πρέπει ακόμα να υπάρχουν λογικές αντιφάσεις στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας μας. Δεν μπορεί, για παράδειγμα, σε ένα σημείο να υποστηρίζουμε μια συγκεκριμένη άποψη η οποία όμως να αντιφάσκει λογικά με δεδομένα ή επιχειρήματα που αναπτύσσουμε σε άλλα σημεία της εργασίας.

Εργασίες που τυχόν εμπεριέχουν ιστορικές αναφορές και αναλύσεις, πρέπει να διαθέτουν και μια ιστορική αλληλουχία στη δομή τους. Δηλαδή η ανάλυση πρέπει να ακολουθεί την πορεία της ανθρώπινης εμπειρίας του χρόνου (παρελθόν → παρόν). Σε τέτοιες περιπτώσεις η ανάλυση πρέπει γενικώς να ακολουθεί μια ιστορική περιοδολόγηση, χωρίς αυθαίρετα άλματα και εναλλαγές ανάμεσα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, παρά μόνο όταν αυτό επιβάλλεται για λόγους συγκριτικής ανάλυσης.

Είναι απολύτως αναγκαίος ο σχολαστικός χωρισμός του κειμένου σε παραγράφους. Ο χωρισμός σε παραγράφους αποτελεί μια μορφή ορθολογικής οργάνωσης των σκέψεών μας και των επιχειρημάτων μας. Αυτό δεν γίνεται βέβαια τυχαία, αλλά με βάση το ότι κάθε παράγραφος πρέπει να αποτελεί μια πλήρη **νοηματική ενότητα**, να ολοκληρώνει τη σκέψη, ή το συλλογισμό ή το επιχειρήμα που αναπτύσσουμε. Κάθε νέα παράγραφος εισάγει τον αναγνώστη σε μια νέα πτυχή του θέματος και έτσι επιτυγχάνεται η ευκολότερη αλληλουχία και ανάπτυξη των ιδεών. Η ανάπτυξη αυτή πρέπει να τεκμηριώνεται με κάθε δυνατή λεπτομέρεια, πχ με τη χρήση συγκεκριμένων παραδειγμάτων, με ορισμούς, με λογικά επιχειρήματα, με σχέσεις αιτίου-αιτιατού, με αποδεικτικά εμπειρικά δεδομένα κλπ. Πρέπει να χαρακτηρίζεται από σαφήνεια και να μην περιέχει λεπτομέρειες άσχετες από την θεματολογία της εργασίας. Η μεταπήδηση από τη μια παράγραφο στην επόμενη πρέπει να ακολουθεί μια **λογική σειρά**, χωρίς άλματα και κενά. Η ανάπτυξη των επιχειρημάτων και των απόψεών μας πρέπει να γίνεται με βάση μια λογική μετάβαση από το πιο απλό στο περισσότερο σύνθετο, όπως και παραπάνω σημειώθηκε.

Συμπεράσματα: Στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων, που επισφραγίζει το κυρίως κείμενο, συνοψίζουμε τα κύρια ζητήματα με τα οποία ασχολήθηκε η εργασία μας. Όπως είναι ευνόητο, στο κεφάλαιο αυτό δεν εισάγουμε και δεν θίγουμε ζητήματα με τα οποία δεν έχουμε ασχοληθεί στο κύριο μέρος. Όπως και η εισαγωγή, έτσι και το κεφάλαιο των συμπερασμάτων πρέπει να είναι συνοπτικό και να δίνει με σαφήνεια τα βασικά σημεία της εργασίας μας σε σύνδεση με τα ερωτήματα ή τα προβλήματα προς διερεύνηση που έχουμε θέσει στην εισαγωγή.

Παράρτημα: Τα παραρτήματα γενικώς χρησιμοποιούνται στην περίπτωση που θέλουμε να παραθέσουμε υλικό δευτερεύουσας ή συμπληρωματικής σημασίας σε σχέση με το κυρίως θέμα της εργασίας μας και που είναι αρκετά εκτεταμένο για να «χωρέσει» σε υποσημειώσεις (βλ. παρακάτω). Σε μικρής έκτασης εργασίες, όπως οι φοιτητικές εργασίες που γράφονται στα πλαίσια ενός μαθήματος, αποφεύγονται κατά κανόνα τα παραρτήματα.

Βιβλιογραφία: Στον κατάλογο της βιβλιογραφίας συμπεριλαμβάνουμε συγκεντρωτικά όλες τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε για την τεκμηρίωση της εργασίας μας. Οι πηγές αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν βιβλία και μονογραφίες, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους, μελέτες και ερευνητικές εκθέσεις, εισηγήσεις σε συνέδρια, στατιστικά δελτία, αναλύσεις στην ημερήσιο και περιοδικό τύπο, ντοκουμέντα οργανισμών, αρχειακό υλικό, πληροφορίες που «κατεβάσαμε» από το διαδίκτυο κλπ, κλπ. Η συγκεντρωτική παράθεση του βιβλιογραφικού υλικού γίνεται κατά αλφαβητική σειρά ονόματος συγγραφέα/ων. Ακολουθεί η χρονολογία έκδοσης του έργου², ο τίτλος του έργου και τα λοιπά εκδοτικά στοιχεία. Ο τρόπος παράθεσης της βιβλιογραφίας διαφέρει ανάλογα με το είδος της βιβλιογραφικής πηγής όπως φαίνεται στις παρακάτω περιπτώσεις:

- (α) Στην περίπτωση βιβλίου: Όνομα(τα) συγγραφέα(ων), έτος έκδοσης, τίτλος βιβλίου (με *λοξά – italics*), πόλη έκδοσης και εκδοτικός οίκος. Παράδειγμα:
Harvey, D. 1982. *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.
- (β) Στην περίπτωση άρθρου σε επιστημονικό περιοδικό: Όνομα(τα) συγγραφέα(ων), έτος έκδοσης, τίτλος άρθρου (σε διπλά εισαγωγικά), όνομα περιοδικού (με *λοξά – italics*), αριθμός τεύχους, και αριθμός σελίδων. Παράδειγμα:
Castree, N. 2006. «Geography's new public intellectuals» *Antipode* 38/2, pp. 396-412.
- (γ) Στην περίπτωση κεφαλαίου σε συλλογικό τόμο (βιβλίο) με επιμελητή(τές) έκδοσης: Όνομα(τα) συγγραφέα(ων) κεφαλαίου, έτος έκδοσης τόμου, τίτλος κεφαλαίου (σε διπλά εισαγωγικά). Στο: (ακολουθούν τα στοιχεία του συλλογικού τόμου). Παράδειγμα:
Κουρλιούρος, Η. 2007. «Οικονομική γεωγραφία: Επιστημολογικές τομές και κριτικές αντιπαραθέσεις». Στο: Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίδης, Θ., Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, Κοινωνία και Χώρος*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, σελ. 276-309.
- (δ) Στην περίπτωση εισήγησης σε πρακτικά συνεδρίου: Όνομα(τα) εισηγητή(ών), έτος έκδοσης πρακτικών, τίτλος εισήγησης (σε διπλά εισαγωγικά), στα πρακτικά συνεδρίου: (ακολουθούν τα στοιχεία του συνεδρίου). Παράδειγμα:
Nousiainen, J. 1997. «Functional urban regions and the principle of sustainability». Στο: Athens International Conference Proceedings, *Urban, Regional Environmental Planning and Informatics to Planning in an Era of Transition*. Athens 22-24 October, pp. 305-318.
- (ε) Στην περίπτωση μελέτης φορέα: Όνομα φορέα, έτος έκδοσης μελέτης, τίτλος της μελέτης (με *λοξά – italics*), πόλη. Παράδειγμα:
ΥΠΕΧΩΔΕ, 1984. *Νομός Αχαΐας: Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης*. Αθήνα.
- (στ) Στην περίπτωση εργασίας που ανασύρθηκε απ' το διαδίκτυο. Ακριβώς όπως στην περίπτωση βιβλίου (με επισήμανση όμως της σχετικής ιστοσελίδας και της ημερομηνίας πρόσβασης σ' αυτήν). Παράδειγμα:
CEC, 1999. *ESDP European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*. Luxembourg: European Commission. Ανασύρθηκε την 13/3/2007 από την ιστοσελίδα: http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/som_en.htm.
- (ζ) Στην περίπτωση «γκρίζας βιβλιογραφίας» (πχ διδακτορικής διατριβής), όπως ακριβώς στην περίπτωση βιβλίου, με τη διαφορά ότι αντί για εκδοτικό οίκο μπαίνουν τα στοιχεία του πανεπιστημίου στο οποίο εκπονήθηκε η διατριβή. Παράδειγμα:

² Σε περίπτωση που δεν υπάρχει χρονολογία έκδοσης, στη θέση της γράφουμε χ.χρ. Πχ. Νικολινάκος, Μ., χ.χρ. *Εξάρτηση και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Λιβάνης.

Leontidou, L. 1981. *Working Class and Land Allocation: The Urban History of Athens 1880-1980*. London: Unpublished PhD thesis, London School of Economics and Political Science, Department of Geography.

- (η) Στην περίπτωση επίσημου ντοκουμέντου (πχ Νόμου), παρατίθεται ο τίτλος του ντοκουμέντου (σε διπλά εισαγωγικά) το όνομα του εντύπου δημοσίευσης (σε λοξά –italics), και τα λοιπά στοιχεία του εντύπου. Παράδειγμα:
«Ν. 1337/83 για την επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, την οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις». *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* (ΦΕΚ 33Α/14-3-1983).
- (θ) Στην περίπτωση ερευνητικής έκθεσης: Όνομα(τα) συντάκτη(των) της έκθεσης, έτος, τίτλος ερευνητικού προγράμματος (σε λοξά –italics), στοιχεία φορέα εκτέλεσης του προγράμματος, στοιχεία φορέα ανάθεσης του προγράμματος. Παράδειγμα:
Kourliouros, E. 2002. *Prospects of the environmental and human resources in sustainable development of the border zone between Albania and Greece*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, Ακαδημία Επιστημών της Αλβανίας και Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας.

5. Παραπομπές, παραθέματα και βιβλιογραφικές αναφορές

Με τον όρο **παραπομπή** εννοούνται δύο πράγματα: Πρώτο η κατά λέξη παράθεση των απόψεων ενός άλλου συγγραφέα (παραθέμα). Δεύτερο η παράθεση των απόψεών του με άλλη διατύπωση (παραφράση). Κατά κανόνα με τις παραπομπές επιδιώκουμε είτε να ισχυροποιήσουμε τα επιχειρήματά μας με την παράθεση των απόψεων άλλων επιστημόνων που έχουν ασχοληθεί με το ίδιο ή παραπλήσιο ζήτημα, ή να αντιπαραθέσουμε τις δικές μας θέσεις σε απόψεις άλλων, με τους οποίους δεν συμφωνούμε.

Καμιά επιστημονική εργασία δεν ξεκινάει, φυσικά, από γνωστικά κενά, αλλά βασίζεται σε προϋπάρχουσα γνώση. Τη γνώση αυτή πρέπει να επεξεργαζόμαστε και αφομοιώνουμε με παραγωγικό τρόπο για την οικοδόμηση των δικών μας απόψεων και επιχειρημάτων. Το γνωστικό αυτό «δάνειό» μας, όμως, οφείλουμε να το αναγνωρίζουμε μέσω της χρήσης **βιβλιογραφικών αναφορών** στα έργα εκείνων των οποίων τις ιδέες και τα στοιχεία χρησιμοποιήσαμε για την τεκμηρίωση της εργασίας μας. Συνεπώς, κατά τη σύνταξη της εργασίας οφείλουμε να ξεχωρίζουμε με απόλυτη σαφήνεια τις ξένες απόψεις από τις δικές μας με τη σχολαστική χρήση βιβλιογραφικών αναφορών. Η συστηματική παράλειψη (σκόπιμη ή αθέλητη) της χρήσης βιβλιογραφικών αναφορών για την παράθεση ιδεών, απόψεων ή στοιχείων άλλων συγγραφέων, αποτελεί **λογοκλοπή** που είναι το σοβαρότερο παράπτωμα στον ακαδημαϊκό χώρο και που συνεπάγεται την *de facto* απόρριψη της εργασίας.

Οι βασικοί τρόποι παράθεσης βιβλιογραφικών αναφορών, στη Γεωγραφία, είναι δύο: (α) αναφορές κατά το «**σύστημα Harvard**» και (β) αναφορές κατά το «**σύστημα Oxford**». Παρότι και οι δύο τρόποι είναι αρκετά διαδεδομένοι και θεμιτοί, το σύστημα Harvard χρησιμοποιείται πιο συχνά στη Γεωγραφία από ότι το σύστημα Oxford.

Αναφορές κατά το σύστημα Harvard: Οι βιβλιογραφικές αναφορές κατά το σύστημα αυτό μπαίνουν σε παρενθέσεις απευθείας μέσα στο κείμενο. Δηλαδή, στο σημείο του κειμένου που γίνεται η αναφορά, μπαίνει σε παρένθεση το όνομα του συγγραφέα και το έτος έκδοσης του σχετικού έργου, πχ. (Harvey 1982). Σε περίπτωση που δεν υπάρχει χρονολογία έκδοσης, μετά το όνομα του συγγραφέα μπαίνει χ.χρ. πχ (Νικολινάκος χ.χρ.). Σε περίπτωση έργου με δυο συγγραφείς, περιλαμβάνονται στην παρένθεση τα ονόματα και των δυο συγγραφέων, πχ. (Scott & Storper 1989), ενώ σε περίπτωση έργου με περισσότερους συγγραφείς περιλαμβάνεται ο πρώτος ακολουθούμενος από το *et al.* –που σημαίνει και άλλοι, πχ. (Massey, *et al.* 1990). Στην περίπτωση που πρέπει να παραπέμφουμε σε κάποια συγκεκριμένη άποψη μέσα στο έργο, μετά το έτος έκδοσης πρέπει πάντα να αναγράφουμε και τον αριθμό της σελίδας (ή της σειράς σελίδων) όπου περιέχεται η εν λόγω άποψη, πχ (Harvey 1982: 121), ή (Scott & Storper 1989: 78-83), ή (Massey, *et al.* 1990: 123). Σε περίπτωση που παραθέτουμε αυτολεξεί εκτενές απόσπασμα έργου (παραθέμα άνω των 40 λέξεων), αυτό πρέπει πάντα να μπαίνει εντός διπλών εισαγωγικών σε ξεχωριστή παράγραφο με εσοχή, και η σχετική αναφορά πρέπει να περιέχει οπωσδήποτε και τον αριθμό της σελίδας του έργου στην οποία περιέχεται το παράθεμα. Τα πλήρη στοιχεία των έργων (βιβλίων, άρθρων κλπ) στα οποία γίνονται αναφορές κατά το σύστημα Harvard παρατίθενται συγκεντρωτικά στο τέλος της εργασίας, στον κατάλογο της βιβλιογραφίας (βλ. παραπάνω).

Προκειμένου να μην διακόπτεται η ομαλή ροή του κειμένου, καλό θα είναι οι αναφορές να μπαίνουν στο τέλος των προτάσεων. Αυτό βέβαια δεν είναι πάντα δυνατό και έτσι πολλές φορές οι αναφορές παρεμβάλλονται μέσα στη ροή της πρότασης. Το σύστημα Harvard έχει το μειονέκτημα ότι διασπά την οπτική συνέχεια του κειμένου με παρενθέσεις –πρόβλημα που γίνεται ιδιαίτερα έντονο όταν οι παραπομπές είναι πυκνές-συχνές.

Αναφορές κατά το σύστημα Oxford: Οι βιβλιογραφικές αναφορές κατά το σύστημα αυτό μπαίνουν είτε σε σημειώσεις στο κάτω μέρος κάθε σελίδας –υποσημειώσεις (footnotes)- είτε σε σημειώσεις στο τέλος κάθε κεφαλαίου –σημειώσεις τέλους (endnotes).³ Στις αναφορές αυτού του είδους περιέχονται τα πλήρη στοιχεία των έργων στα οποία γίνεται η αναφορά, δηλ. όνομα/τα συγγραφέα/ων, έτος έκδοσης, τίτλος έργου, εκδοτικά στοιχεία.

Οι σημειώσεις αριθμούνται με τη χρήση εκθετών σε αύξουσα συνεχή αρίθμηση στα σημεία του κειμένου όπου παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφική αναφορά. Οι σημειώσεις γράφονται με γράμματα μικρότερα απ' αυτά του κυρίως κειμένου ώστε να ξεχωρίζουν απ' αυτό. Προτιμότερη είναι η χρήση υποσημειώσεων ώστε να μπορεί ο αναγνώστης με μια ματιά να δει τη σχετική σημείωση χωρίς να χρειαστεί να ανατρέξει στο τέλος του κεφαλαίου. Εκτός από τη χρήση τους για βιβλιογραφικές αναφορές, οι σημειώσεις χρησιμοποιούνται ακόμα για την παράθεση ζητημάτων, απόψεων, πηγών, κλπ που είναι δευτερεύουσας ή συμπληρωματικής σημασίας σε σχέση με το κύριο θέμα της εργασίας. Καλό είναι να αποφεύγονται οι μακροσκελείς σημειώσεις που αποσπούν την προσοχή του αναγνώστη από το κυρίως κείμενο.

6. Γλωσσική διατύπωση

Ο στόχος μιας πανεπιστημιακής εργασίας δεν είναι να ψυχαγωγήσει τον αναγνώστη, αλλά να του μεταβιβάσει συγκεκριμένες επιστημονικές ιδέες και απόψεις, να συμβάλλει στον προβληματισμό του και να του αναπτύξει την αυτόνομη κριτική σκέψη. Συνεπώς, το ύφος της οφείλει να είναι **λιτό και σοβαρό** και η επιχειρηματολογία της απόλυτα τεκμηριωμένη. Αποφεύγονται οι λεκτικές υπερβολές, οι πομπώδεις και βαρύγδουπες εκφράσεις, οι ρητορικές και λυρικές εκρήξεις, καθώς και οι εξεζητημένες καλλιλογίες και εν γένει το λογοτεχνίζον ύφος. Επίσης αποφεύγονται τα «τσιτάτα» πολιτικής συνθηματολογίας, οι εκφράσεις δημοσιογραφικής αργκό, οι εκφράσεις τοπικών διαλέκτων και οι λαϊκίζουσες εκφράσεις, τα ειρωνικά ή υποτιμητικά σχόλια, τα σχόλια που υπονοούν επιθετικότητα, ρατσιστικές, φυλετικές ή σεξιστικές διακρίσεις και γενικώς ακραία γλωσσικά σχήματα που δεν αρμόζουν στο χαρακτήρα μιας σοβαρής επιστημονικής εργασίας.

Η άρτια γλωσσική έκφραση αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της καλής πανεπιστημιακής εργασίας. Η γλώσσα πρέπει να είναι απλή (χωρίς όμως να είναι και απλοϊκή) και σαφής. Οι προτάσεις να μην είναι πολύπλοκες ή μακροσκελείς. Πρέπει να αποφεύγονται οι περιττές επαναλήψεις και επικαλύψεις.

7. Τεχνικά ζητήματα συγγραφής

Σήμερα, πλέον, επιβάλλεται η συγγραφή της εργασίας να γίνεται σε ΗΥ. Πρέπει να υπάρχουν και στις τέσσερις πλευρές της σελίδας άνετα περιθώρια (4 εκ. περίπου), όπου ο καθηγητής θα μπορεί να προσθέτει διορθώσεις ή συμπληρώσεις. Όλες οι σελίδες της εργασίας (με εξαίρεση τη σελίδα τίτλου) πρέπει να είναι αριθμημένες με συνεχή αρίθμηση. Γράφουμε στη μία μόνο πλευρά της σελίδας, ώστε, αν χρειασθεί, η πίσω πλευρά να χρησιμοποιηθεί για μεγαλύτερες διορθώσεις ή σχόλια. Καλό είναι να χρησιμοποιούμε σε όλο το κείμενο της εργασίας μας ένα ενιαίο τύπο γραμματοσειρών. Εάν χρησιμοποιούμε υποσημειώσεις (ή σημειώσεις τέλους) πρέπει να χρησιμοποιείται ο ίδιος τύπος γραμματοσειράς με το κυρίως κείμενο αλλά μικρότερου μεγέθους χαρακτήρων για να διακρίνονται απ' αυτό. Το διάστιχο του κυρίως κειμένου πρέπει να είναι 1,5 γραμμών διαστήματος ενώ των υποσημειώσεων (ή σημειώσεων τέλους) μονό. Οι τίτλοι των κεφαλαίων, των υποκεφαλαίων και των εδαφίων μπορεί να είναι γραμμένοι με διαφορετική γραμματοσειρά από αυτή του κυρίως κειμένου για να ξεχωρίζουν απ' αυτό. Γενικά, καλό είναι να αποφεύγεται η χρήση πολλών διαφορετικών γραμματοσειρών καθώς και διάφορων διακοσμητικών στοιχείων, πλαισίων, σκιάσεων, χρωμάτων κλπ που αποσκοπούν στη δημιουργία αισθητικού αποτελέσματος αλλά που αποσπούν την προσοχή του αναγνώστη από την ουσία της εργασίας. Γενικά, η μορφή της εργασίας πρέπει να είναι λιτή. Στην τελική μορφή της, η εργασία κατατίθεται δεμένη σε καλαίσθητο τεύχος (ή αποστέλλεται σε συνημμένο αρχείο ηλεκτρονικής αλληλογραφίας –κατόπιν συνεννόησης με τον καθηγητή).

8. Τελικός έλεγχος της εργασίας (checklist)

Όταν ολοκληρώσουμε τη συγγραφή της εργασίας μας, θα πρέπει να προβούμε σε ένα **σχολαστικό έλεγχο** της πριν την παραδώσουμε. Πρώτα απ' όλα θα πρέπει να την ξαναδιαβάσουμε προσεκτικά όσες φορές χρειάζεται προκειμένου να κάνουμε τις απαραίτητες διορθώσεις είτε στο περιεχόμενο της είτε στη γλωσσική και συντακτική της δομή. Σε περίπτωση που η εργασία περιέχει εμπειρικά στοιχεία, πρέπει να ελέγξουμε προσεκτικά την ακρίβεια των στοιχείων αυτών και τον τρόπο παρουσίασής τους σε πίνακες, διαγράμματα ή χάρτες. Σε περίπτωση χρήσης εμπειρικών στοιχείων που αντλούμε από άλλες πηγές, μην παραλείπουμε να παραθέτουμε σχολαστικά τις πηγές αυτές στο κά-

³ Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να χρησιμοποιείται είτε το ένα ή το άλλο είδος σημειώσεων σε όλη την έκταση της εργασίας (ποτέ όμως και τα δυο ταυτοχρόνως).

τω μέρος του αντίστοιχου πίνακα, διαγράμματος ή χάρτη, αλλιώς διαπράττουμε και πάλι λογοκλοπή. Ακόμα πρέπει να διασταυρώσουμε τις βιβλιογραφικές αναφορές με τον κατάλογο της βιβλιογραφίας, δηλαδή να ελέγξουμε το εάν οι συγγραφείς και τα έργα στα οποία αναφερόμαστε μέσα στο κείμενο περιλαμβάνονται και στον κατάλογο της βιβλιογραφίας στο τέλος της εργασίας μας. Πιο συγκεκριμένα, πρέπει να ελέγξουμε την εργασία με βάση την παρακάτω λίστα ερωτημάτων (checklist):

- ✓ Είναι η εισαγωγή της εργασίας ικανοποιητική; Δηλαδή έχει διευκρινιστεί με σαφήνεια το αντικείμενο της εργασίας (τα ερωτήματα ή τα προβλήματα προς διερεύνηση), έχει αποσαφηνιστεί η μεθοδολογία (ή το σχέδιο ανάπτυξης) της εργασίας που θα ακολουθηθεί, τα σημεία στα οποία θα δοθεί ενδεχομένως ιδιαίτερη έμφαση;
- ✓ Είναι η γενική δομή της εργασίας ικανοποιητική; Δηλαδή έχει η εργασία χωριστεί σε κεφάλαια, υποκεφάλαια και εδάφια που να «αποτυπώνουν» τη θεματολογία της εργασίας, να έχουν μια λογική αλληλουχία και να καλύπτουν ικανοποιητικά τα ερωτήματα ή τα προβλήματα όπως έχουν διατυπωθεί στην εκφώνηση του θέματος της εργασίας;
- ✓ Ακολουθεί η επιχειρηματολογία της εργασίας μια λογική αλληλουχία; Δηλαδή, αναπτύσσεται η συλλογιστική επαγωγικά ακολουθώντας μια πορεία από το απλό στο σύνθετο; Αποφεύγονται τα λογικά χάσματα και οι περιττές επαναλήψεις και αλληλεπικαλύψεις;
- ✓ Είναι το κεφάλαιο των συμπερασμάτων ικανοποιητικό; Δηλαδή συνοψίζονται επαρκώς τα βασικά ζητήματα και συνδέονται ικανοποιητικά με τα ερωτήματα της εργασίας ή τα προβλήματα προς διερεύνηση;
- ✓ Έχει γίνει προσπάθεια να αναπτυχθούν στοιχεία πρωτότυπης, αναλυτικής ή κριτικής και συγκριτικής σκέψης στην εργασία; Δηλαδή, έχει γίνει προσπάθεια να αποφευχθεί η μηχανιστική αναπαραγωγή ιδεών και απόψεων από τη βιβλιογραφία, ή η απλή περιγραφική/ταξινομητική τους παράθεση; Έχουν γίνει προσπάθειες κριτικής αφομοίωσης των βιβλιογραφικών γνώσεων και συνθετικού εμπλουτισμού τους με δικές μας απόψεις και επιχειρήματα;
- ✓ Έχει η εργασία επαρκές επίπεδο βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης; Έχουν τηρηθεί οι προδιαγραφές σχετικά με τις παραπομπές, τις σημειώσεις κλπ; Έχουν χρησιμοποιηθεί και συμπληρωματικές βιβλιογραφικές πηγές πέρα από αυτές που έχουν δοθεί αρχικά;
- ✓ Τέλος – αλλά όχι και τελευταίο σε σημασία – τηρεί η εργασία τις προδιαγραφές που έχουν δοθεί ως προς το μέγεθος και τα λοιπά (γραμματικά, συντακτικά και τεχνικά) στοιχεία συγγραφής;

Θα πρέπει τέλος να έχουμε υπόψη μας ότι η συγγραφή μιας άρτιας επιστημονικής εργασίας δεν έχει να κάνει μόνο με την τυπική τήρηση ορισμένων βασικών κανόνων όπως οι παραπάνω. Εξαρτάται πολύ περισσότερο από **τη γενικότερη πνευματική καλλιέργεια και παιδεία** μας. Όσο περισσότερο αναπτύσσουμε το επίπεδο της παιδείας μας και καλλιεργούμε τις γνώσεις μας τόσο θα βελτιώνεται η ποιότητα των επιστημονικών μας εργασιών.

Βιβλιογραφία

Για την προετοιμασία του παρόντος κειμένου, πέρα από την προσωπική εμπειρία του γράφοντα χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες πηγές:

- Βερτουδάκης, Β.** χ.χρ. *Πώς δέει επιστημονικήν εργασίαν συγγράφειν*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Chinnek, J.W.** 1999. *How to organize your thesis*. Ottawa: Carleton University.
- C.Wright Mills** 1959. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press (appendix: “On Intellectual Craftsmanship”, pp. 195-226).
- ESRC** 1984. *General guide on the preparation of research theses*. London: Economic & Social Research Council, London School of Economics and Political Science.
- Eco, U.** 1994. *Πώς γίνεται μια διπλωματική εργασία*. Αθήνα: Νήσος.
- Howard, K., Sharp, J.A.** 1994. *Η Επιστημονική Μελέτη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λεοντίδου Α., Τ. Καγιαλής, Α. Κόκκος, Α. Λιοναράκης, Α. Πετροπούλου, Β. Χατζηνικίτας** 2006. *Οδηγίες για τις γραπτές εργασίες*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Levine, S.J.** n.d. *Writing and presenting your thesis or dissertation*. East Lansing: Michigan State University.
- MHRA** 2002. *A handbook for authors, editors and writers of theses*. London: Modern Humanities Research Association.
- Northedge, A.** 2000. *Οδηγός για τον σπουδαστή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Πανάρετος, Ι.** 2001. *Εκπόνηση και συγγραφή εργασιών: Οδηγίες και υποδείξεις για τη συγγραφή εργασίας*. Αθήνα: Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.